

ՏՐԱԶՅԱ ԱՇՈՏԻ ԱՍՄԱՐՅԱՆ

Պարունական գիտությունների թեկնածու

ԻՏԱԼԱԿԱՆ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԸ ՄԻՔԱՅԵԼ ՎԱՐԱՆԴՅԱՆԻ «ԲՈՂՈՔԸ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ» ԳՈՐԾՈՒՄ

Միքայել Վարանդյանը (1860-1934 թթ.) Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության Աշխատողական տեսաբաններից էր: Եղել է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հյուպատոսը Իտալիայում:

Նա գրել է մի շարք պատմա-փիլիսոփայական աշխատություններ, որոնցից մեծ մասը հրատարակվել է արտասահմանում: Դրանցից կարելի է հիշատակել 1. Համաժողովրդական բանակ, Ժնև, 1909, 2. Վերածնվող Հայրենիքը և Մեր դերը, Ժնև, 1910, 3. Հոսանքներ, Ժնև, 1910, 4. Հոսանքներ, Ժնև, 1910, 5. Հայկական շարժման պատմություն (երկու հատորով), Ժնև, 1912-1913, 6. Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության պատմություն (երկու հատորով), Փարիզ, 1932: Երևանում 1992-ին այն վերահրատարակվեց մի գրքով:

Մենք այս հոդվածում կանդրադառնանք նրա «Բողոքը նորագույն պատմության մեջ» Ժնև, 1911 թ. գրած աշխատության այն հատվածին, որը վերաբերում է Իտալիային:

Մ. Վարանդյանը «Բողոքը նորագույն պատմության մեջ» աշխատության մասնաբաժնում Աշխատողական խմբի մասին և պատմական է գրել այդ գործը, որը սկսվելով ֆրանսիական 18-րդ դարավերջի՝ 1789-1794 թթ. բուրժուական հեղափոխությունից, հասցվում է մինչև իտալական ազատամարտի ավարտը (1870 թ. սեպտեմբերի 20), երբ Իտալիան վերջնականապես ազատագրվեց և ստեղծվեց անկախ ու միասնական իտալական պետությունը: Հեղինակը ներկայացրել է «քաղաքական ու սոցիալական պայքարի զուգահեռ ընթացքը» և աշխատել է դասեր քաղել դրանից հայ ժողովրդի համար: Տեսաբանը ներկայացնում է Իտալիայի վերջին հարյուրամյակի պատմությունը, որը լի է հերոսական դրվագներով:

Հստ Վարանդյանի, հեղափոխությունները (բողոքը) ընդհանրապես հասարակության շարժիչ ուժերն են և առաջադիմական բնույթ ունեն: Հեղափոխությունները բաժանվում են երկու խմբի. 1. Հասարակական կարգերը փոփոխության են ենթարկվում իշխանությունը գրավելու համար ապստամբությունների միջոցով: 2. Հեղափոխություններ, որոնք կատարվում են աստիճանական ընթացքով (էվոլյուցիոն ճանապարհով):

Առաջինի համար Մ. Վարանդյանը բերում է Ֆրանսիական բուրժուական մեծ հեղափոխության օրինակը, երբ դրանից հետո ընկած ժամանակաշրջանում ամբողջ Եվրոպայում և աշխարհի տարբեր մասերում հաղթանակ տարան կապիտալիստական արտադրա-հարաբերությունները:

Պաղամենտական աստիճանական զարգացման ուղու կողմնակիցն էր Միք. Վարանդյանը: Նա իր աշխատության բնաբան է ընտրել Աշխատողական խմբի կողմնակիցի «Իտալիա՜... Իտալիա՜...» խոսքերը:

Միք. Վարանդյանն իտալական ազատամարտի մասին գրելիս նկատի է առել այն հաճախմանը, որ 19-րդ դարի առաջին կեսի իտալիան իր մասնատվածությամբ և բաժանվածությամբ, պատմական ճակատագրի բերումով բավականին ընդհանրություններ ուներ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հետ: Իտալական ժողովուրդը (19-րդ դարում) Ապենինյան թերակղզում պայքար էր մղում թոթափելու օտարի լուծը և միասնական ազգային պետություն ստեղծելու համար: Միայն միավորումից հետո հնարավոր կլիներ իտալացիների իղձերի իրականացումը: Իտալիայի մասնատվածությունն արգելակում էր արտադրողական ուժերի զարգացմանը, արդյունագործությունը և ցածր մակարդակի վրա էր գտնվում: Բացակայում էր ազգային միասնական շուկան, ծանր մաքսային հարկերը է՛լ ավելի դժվարություններ էին ստեղծում դրա համար:

Միք. Վարանդյանը վկայակոչում է այն փաստը, որ իտալիայում Նապոլեոնյան ժամանակներից սկսած մի մոր թարմ հոսանք է նկատվում ազգային-ազատագրական շարժման անդաստանում: Սակայն, չնայած դրան, իտալիան բաժան-բաժան քառասյին վիճակում էր, որով նմանվում էր «եվրոպական Հայաստանի»: Իտալիան բաժանվել էր տարբեր երկրների՝ Պիեմոնտ, Տոսկանիա, Սիցիլիա, Սարդինիա, Կորսիկա, Պապական (Եկեղեցական) պետություն, Լոմբարդո-Վենետիկ, Մոնակո, Սամ-Մարտինո, Պարմա, Մոդենա և այլն: Իտալիայի վրա հարձակումներ էին գործում մերթ զմերթ անգլիացիները, մերթ ժրանսիացիները, իսպանացիներն ու ավստրիացիները:

Եվ ահա թե՛ իտալացիների և թե՛ հայերի մոտ այդ մույն ժամանակաշրջանում արթնանում էր ազգային գիտակցությունը: Բայց ի տարբերություն իտալիայի, որը գտնվում էր Եվրոպայում, Հայաստանը ենթարկվում էր բարբարոս ցեղերի հարձակմանը: Իտալիայի այս վիճակը համեմատելով Հայաստանի հետ, Վարանդյանը գրում է. «Դա մույն, բնական, տրամաբանական volte face-ն, որ արել են հայկական ճակատագրի վերաբերմամբ Թուրքիան ու Ռուսաստանը: Թե՛ մեկ և թե՛ մյուս բռնակալական կայսրության մեջ հայությունն ունեցել է իր, այսպես կոչված, «ոսկե շրջանը», վայելել է մի որոշ ժամանակ տիրող օտար ռեժիմի հովանավորությունը, զարկ է տվել իր ազգային կուլտուրային, իր դպրոցին ու գրականությանը ...» (էջ 254):

Իտալացիները, լինելով հին հեղափոխականներ, օրինակ են տվել «բոլոր մեծ ու փոքր ազգերին», կովել են և կովում են օտարի լծի դեմ և արյուն են թափում հեղափոխության հաղթանակի համար:

Միք. Վարանդյանը նշում էր, որ «բռնակալության» հիմնահարցը դառնում է առանցքը Վ. Ալֆիերիի «քաղաքական խոհերի համար»: Հատկանշական է, որ հեղինակը վկայակոչում է իտալացի մշակավոր բանաստեղծներ Ալֆիերիին (1749-1803), Ֆոսկոլոյին (1777-1827), Լեոպարդիին և այլոց, որոնք իրենց ստեղծագործություններում հանդես էին գալիս օտար բռնակալության դեմ և իրենց հերոսների միջոցով ոգեկոչում և արթնացնում էին պայքարի ելձելու ժամանակի «թմրած երիտասարդությանը»: Միք. Վարանդյանի այս մտքերը պատահական չէ, քանի որ նա և իրենից առաջ հայ դեմոկրատ մշակավոր մտածողները՝ Միքայել Նալբանդյանը, Հարություն Սվաճյանը, Սերովքե Թազկոյանը, Բաֆֆին, Գրիգոր Արծրունին, Ռափայել Պատկանյանը և ուրիշներ, ամբողջովին հույսները կապում էին այդ սերնդի գործունեության հետ, աշխատում էին երիտասարդ սերնդին ու-

քի կանգնեցնել թուրքական բռնակալության դեմ, իսկ այդ դեպքում նրանց օրինակ էին ծառայում իտալական ազատագրական շարժումները:

Միք. Վարանդյանը շեշտում է մի կարևոր հանգամանք ևս, որը բնորոշում է բռնության հետևանքները բոլոր երկրների վրա ընդհանրապես: «Բողոքը բռնության դեմ առանձնապես կատաղի էր, - գրում է նա, - երբ բռնակորմ ու իշխող ցեղն օտար են, դրսեմ գոռով ներմուծված, հարկադրված: Իտալիան ամենամեծն է և ամենակիրթը այն երկրներից, ուր վաղուց, դարերից ի վեր բույն էին դրել այդ օտար բռնակալները» (էջ 246): Այդ էր պատճառը, որ Իտալիան բոլորից վաղ սկսեց պայքարն օտարի լծի դեմ: Մի ազգ (նկատի ունի իտալացիներին), որ տվել է գեղարվեստի ու գրականության վիթխարի կոթողներ, երբ Եվրոպան թաղված էր տգիտության ու բարբարոսության մեջ, այժմ հռչակում է օտար վեհապետների կողմից:

18-րդ դարում իսպանացիները գրավել էին Իտալիայից՝ Նապոլին ու Սիցիլիան, այնուհետև այս մասերում կարճատև ավստրիական տիրապետությունից հետո հաստատվեց ֆրանսիական Բոլորքոմների իշխանությունը, որն ավելի քան կտրված էր եվրոպական քաղաքակրթությունից: Դա է՛լ ավելի ծանր եղավ Իտալիայի համար: 1773-ին ապստամբեց սովալլուկ ժողովուրդը: Վարանդյանը գտնում էր, որ «Այդպիսի պարագաներում հայրենիքը մի հրաբուխ է, որ վաղ թե ուշ պիտի ժայթքի սասանեցուցիչ որոտումներով» (էջ 249):

Նրա կարծիքով, կարբոնարիզմը որպես շարժում ծագել է ո՛չ թե Ֆրանսիայում, այլ նրա հայրենիքը Իտալիան է: Նա բացատրում է, որ կարբոնարի իտալերեն նշանակում է ածխագործ, որը հեռու չէ փայտահատությունից: Դրանք գաղտնի դավադրական կազմակերպություններ էին, որոնք առաջ եկան գաղտնի հավաքներում, երբեմն անտառներում՝ փայտահատների ու ածխահատների կողմից, և իրենց առջև խնդիր էին դրել ատելությունը դեպի օտարի լուծն ու բռնությունը: Մի՞նչն Միք. Վարանդյանի այս տեսակետը, ընդունված էր այն կարծիքը (Կ. Ֆ. Միզիանո, Վ. Ս. Բոնդարչուկ, Վ. Ե. Նևեր, Ն. Ա. Երոֆեև և ուրիշներ), որ այդ դավադրական կազմակերպությունները, որոնք Յակոբինների ապստամբական տենդի մեջ էին հայրենիքի և ազատության պայքարի համար, առաջ էին եկել Ֆրանսիայի հարավում:

Այս ընկերության անդամներն առաջ քաշեցին իտալացի նշանավոր բանաստեղծ Պետրարկայի հայտնի խոսքերը. «...դուրս քշել օտարներին», որն ավելի ուշ օգտագործեց Ջուզեպպե Մաննիին: Այնուհետև նա անդադադանում է Վիտորիո Ալֆիերիի թատերական գրվածքներին, որի ստեղծագործությունների գլխավոր թեման էր բռնակալության դեմ պայքարը: Այս բոլորը գրելիս Միք. Վարանդյանն օգտագործել է իտալական և ֆրանսիական աղբյուրներ, ճշգրտումներ է կատարել նրանցում և այն եզրակացության է եկել, որ այս ամենը մեծ դեր է ունեցել իտալական ազատագրական շարժման և մասնավորապես 1820 թ. Նեապոլի հեղափոխության ժամանակ, երբ երկրում հաստատվեց սահմանադրություն, որը սահմանափակեց միապետների միանձնյա իշխանությունը: Այս դավադրական շարժումն իր արժանի տեղը գտավ Իտալիայի հարավում, որտեղից էլ տարածվեց մյուս վայրերը:

Երբ Իտալիայի հյուսիսային մասն ընկավ ավստրիական տիրապետության տակ, ամեն ինչ ենթարկվեց «մի զարհուրելի օստրակիզմի», «բռնապետական ուրագանդ» հռդմա-

ցրիվ արեց ամեն ինչ՝ չխնայելով ո՛չ հեղափոխությունը և ո՛չ էլ ազգերի Վերածնությունը ու անկախությունը:

Հետաքրքրական է, որ կարթոնարիզմի շարժման ծագումը մա համարում է 12-15-րդ դարերը: Իսկ ավելի ուշ՝ 18-ից 19-րդ դարերում կարթոնարիզմը, մրա կարծիքով, դարձել է քաղաքական և հեղափոխական աղանդ: Հեղինակը բացատրում է, որ մրանց հավաքատեղի՝ գաղտնի ժողովի տեղը կոչվում էր խրճիթ, ժողովի վայրը՝ ծմակ, իսկ ժողովի պայմանական անունը՝ վաճառք: Կարթոնարիզմը ստեղծել էր իր պայմանական լեզուն, համաձայն որի՝ «մաքել անտառը գալլերից»՝ մշանակում էր ազատել երկիրը բռնակալներից (էջ 261):

Ընկերության կանոնադրության համաձայն, մահով էին պատժվում դավաճաններն ու մատնիչները, ուստի ապստամբական գործը պահանջում էր զաղտնապահություն: Ուշագրավ է, որ Միք. Վարանդյանը կարթոնարիի հետ է համեմատում հայ ֆիդայիին: «Հայ դավադիրը, տեռորիստը, հայ ֆեդային - մանավանդ շարժման սկզբներում - եղել է «կարթոնարի», առանց երբեք այդ անունը լսած լինելու...» (էջ 262): Համաձայն իր տված երդման, լինելով «եղբայրներ», կարթոնարիան պետք է լիներ ազնիվ, մաքուր և անխարդախ, որպեսզի դառնար մրանց անդամը: Վարանդյանն այսպես է ներկայացնում մրանց եռաստիճան հիերարխիան՝ «մեծամասնությունը աշակերտներ էին (քարգաֆ-apprenti), ապա գալիս էին վարպետները և մրանց բոլորին ղեկավարում էր Մեծ Վարպետը (Gran maestro)» (էջ 264):

Մեծ Վարպետը հավաքության մասնակիցներին բացատրում էր կարթոնարիզմի խորհուրդը, ծագումն ու նպատակը, թե ինչպես բնությունը մարդուն ծնել է ազատ ու երջանիկ, բայց ամեն տեղ մա գտնվում է բռնակալական շղթաների տակ, ամեն տեղ՝ «մարդը մարդուն գալլ է» և այլն (էջ 264): Եվ այնուհետև բացատրում էր կարթոնարիզմի խորհրդանշանները. «...կոիվը զոհ է պահանջում, խաչը՝ մշանն է նահատակության, ջուրը՝ հոգիների ծանգը մաքրելու համար է» և այլն և այլն: Մի՞նչ այդ, Իտալիայի պատմության հարցերով զբաղվող պատմաբաններն այսպիսի տեսակետ չեն ունեցել դավադրական այս կազմակերպության մասին գրելիս:

Ջ. Մաձձիմիի, Կոմս Կավուրի ու Ջ. Գարիբալդիի վերաբերյալ դրվատանքի խոսքեր է ուղղում: Ջ. Մաձձիմիին համարում է իտալական Ռիսորջիմենտոյի (Վերածնության - Հ. Ա.) «ռաֆվիրաներից մեկը», «դավադրության ու տերրորի հավիտենական ոգին», իսկ Ջ. Գարիբալդուն այսպես է բնորոշում. «...համաշխարհային, լեզենդական Զիավորն է, ազատության ու կովի անզուգական ասպետը»: Կ. Կավուրին ներկայացնում է որպես ժամանակի խոշորագույն քաղաքագետներից մեկը: Հեղինակն իրավացի էր, երբ գտնում էր, որ Իտալիան Ազգային միությունն ու Անկախությունը կերտում էր այս անհատների ջանքերով և շատ դժվարին ժամանակներում:

Այնուամենայնիվ, Միք. Վարանդյանի մոտ բացակայում է քննադատական խոսքը իտալացի հերոսների հանդեպ: Ջ. Գարիբալդին, մրա կարծիքով, օժտված էր «Հայդուկի քրիստոսանման կերպարանքով»: Նրան «Մեծ կալանավոր», «Մարդկության ասպետ» և այլ մեծան բնորոշումներ է տալիս: Վարանդյանը մշում է, որ Ջուզեպպե Գարիբալդին

1864-ին, լիճելով Լոնդոնում, ծանոթանում է ռուս և ֆրանսիացի մշակավոր հեղափոխականներ Հերցենի, Լուի-Բլանի, Ռեդյու-Ռոլլենի հետ:

Ալեքսանդր Հերցենը Լոնդոնի իր բնակարանում ճաշի հրավիրեց երկու «մեծ իտալացիներին»: Բաժակաճառի ժամանակ ելույթ ունենալով Ջ. Մաննինգի գնահատեց իտալական ազատագրական շարժումը և Ջ. Գարիբալդուն՝ այսպիսի խոսքերով. «Իմ բաժակը մվիրում եմ ազգերի ազատության, համերաշխության, մվիրում եմ այն մարդուն, որ իր սխազործություններով կենդանի մարմնացումն է այդ գաղափարների,- Զուգեպպե Գարիբալդին... մվիրում եմ, վերջապես, Պարոքի սրբազան կրոնին, հանում որի մեք պիտի կովենք մինչև սրբազան գերեզման» (էջ 327):

Պատասխան խոսքում Գարիբալդին իր հերթին բնութագրեց Ջ. Մաննինգի ծառայությունն իր հայրենիքի հանդեպ. «Այստեղ կա մի մարդ,- ասաց Զուգեպպե Գարիբալդին,- որ ամենամեծ ծառայություններն է մատուցել իմ երկրին և ազատության դատին: Երբ ես տակավին երիտասարդ էի և ապրում էի սոսկ երազներով - փնտրում էի մի մարդ, որ ղեկավարեր ու խորհուրդներ տար ինձ: Ես այն փնտրում էի, ինչպես ծարավը՝ ջուր: Այդ մարդուն ես գտա: Նա միակն էր, որ արթուն էր մնում այն ժամանակ, երբ ամենքը քնած էին: Նա մնաց միշտ իմ բարեկամը, լի սիրով ու անձնագոհությամբ դեպի իր հայրենիքը և ազատության դատը: Այդ մարդն է Մաննինգին: Իմ վարպետի կենացը» (էջ 328):

Ճաշկերույթի ժամանակ այս երկու ելույթներն անաչառ ձևով բնութագրում են երկու մեծ իտալացիների կարծիքները իրար և իտալական ազատագրական շարժման հանդեպ:

Կարծում ենք, որ Միք. Վարանդյանը ճիշտ ձևով չի գնահատում Նապոլեոն 3-րդի դերը իտալական դատի պաշտպանության հարցում, որտեղ չափազանցություններ կան, և դա կործանարար էր իտալիայի համար: Իբր թե մա՛ վենետիկը «շնորհեց Վիքտոր-Էմմանուելին», մոռանալով Ավստրո-պրուսական պատերազմում Ավստրիայի պարտությունը, որը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց իտալիային՝ վենետիկի միավորման համար: Իրավացի չէր Վարանդյանը, երբ գրում էր, որ Նապոլեոն 3-րդը ֆրանս-պրուսական պատերազմից հետո «ես կոչեց իր զորքերը Հոմից»: 1870 թ. սեպտեմբերի 20-ին Վիկտոր-Էմմանուելը իր զորքով, որի շարքերում կովում էր Ջ. Գարիբալդու զինակից Նիկո Բիքսոնի հրամանատարությամբ գրոհող զորքը, մտան Հոմ և «հավիտենական քաղաքը» ազատագրեցին:

Ի վերջո, իտալիայում հաստատվեց Ազատության և Միության գաղափարը, որի իրագործման համար ջանք ու եռանդ չէին խնայել Դանթեից մինչև Գարիբալդին:

Այսպիսով, Միք. Վարանդյանը բարձր է գնահատում «իտալական ազատամարտը», որպես մորազույն պատմության բողոքի ազդակ, և որի պայքարի էջերը կարող են լավ դաս հանդիսանալ մյուս ազգերի Ազատության և միասնության համար:

Միք. Վարանդյանի «Բողոքը մորազույն պատմության մեջ» շատ արդիական ու եզակի աշխատություն է: Այն ուսանելի է ո՛չ միայն պատմաբանների, այլև ընթերցող լայն հասարակության համար: Եվ սա է պատճառը, որ մեր օրերում գիրքը ցանկալի կլիներ տեսնել վերահրատարակված, որ մերօրյա ընթերցողը ևս ծանոթանա մրանում արտահայտված մտքերին և գաղափարներին: